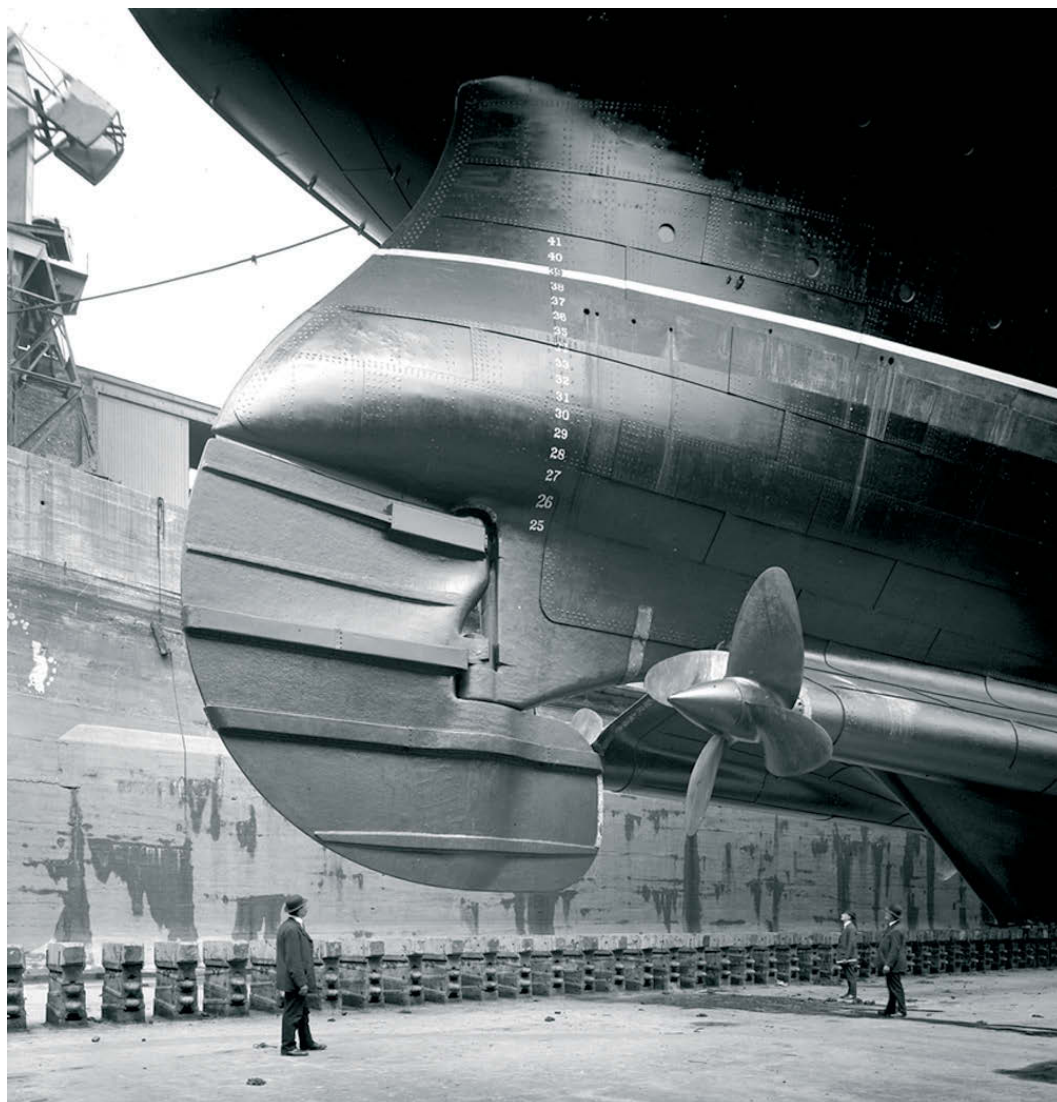

EVROPA VE SVĚTOVÉ EKONOMICE

OLDŘICH KRPEC – VLADAN HODULÁK

HISTORICKÁ PERSPEKTIVA

International Institute of Political Science
of Masaryk University

Mezinárodní politologický
ústav Masarykovy
univerzity

muni
PRESS

EDIČNÍ ŘADA MONOGRAFIE
SVAZEK Č. 48

muni
PRESS

EVROPA VE SVĚTOVÉ EKONOMICE

HISTORICKÁ PERSPEKTIVA

OLDŘICH KRPEC – VLADAN HODULÁK

MASARYKOVA UNIVERZITA
FAKULTA SOCIÁLNÍCH STUDIÍ
MEZINÁRODNÍ POLITOLOGICKÝ ÚSTAV
BRNO 2012

Konrad
Adenauer
Stiftung

50 JAHRE ZUSAMMENARBEIT WELTWEIT

Publikace vychází s finanční podporou
Konrad-Adenauer-Stiftung, zastoupení v Praze

Vědecká redakce MU:

prof. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc.
Mgr. Iva Zlatušková
prof. RNDr. Zuzana Došlá, DSc.
Ing. Radmila Droběnová, Ph.D.
Mgr. Michaela Hanousková
doc. PhDr. Jana Chamonikolasová, Ph.D.
doc. JUDr. Josef Kotásek, Ph.D.
Mgr. et Mgr. Oldřich Krpec, Ph.D.
doc. PhDr. Růžena Lukášová, CSc.
prof. PhDr. Petr Macek, CSc.
PhDr. Alena Mizerová
doc. RNDr. Lubomír Popelínský, Ph.D.
Mgr. David Povolný
Mgr. Kateřina Sedláčková, Ph.D.
prof. MUDr. Anna Vašků, CSc.
prof. PhDr. Marie Vítková, CSc.
doc. Mgr. Martin Zvonař, Ph.D.

Recenzovali:

doc. PhDr. Zdeněk Kříž, Ph.D.
Mgr. Martin Hrabálek, Ph.D.

Fotografie na obálce: RMS Aquitania, Gladstone Graving Dock, Liverpool 1914.
© National Maritime Museum, Greenwich, London (<http://collections.rmg.co.uk/collections/objects/20535.html>)

© 2012 Oldřich Krpec, Vladan Hodulák
© 2012 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-6146-0 (brožovaná vazba)
ISBN 978-80-210-7809-3 (online : pdf)

OBSAH

ÚVODEM	9
--------------	---

KAPITOLA 1

EVROPSKÝ REGION VE SVĚTOVÉ EKONOMICE: OD DEZINTEGRACE ŘÍMSKÉ ŘÍŠE DO POČÁTKU JEHO EXPANZE 21

Významné regiony světa a jejich základní porovnání.....	22
<i>Západní Evropa po dezintegraci Římské říše.....</i>	24
<i>Východní Evropa jako specifická geopolitická oblast</i>	30
<i>Islámský svět – nástup říše a její zlatý věk</i>	33
<i>Asijské ekonomiky – jižní, východní a jihovýchodní Asie</i>	40
Mongolská invaze a Pax Mongolica.....	45
Evropa jako dynamická expanzivní síla – italské městské státy, reconquista a vytlačení muslimů.....	48
Proměna sociálních a ekonomických institucí: černý mor, zemědělská revoluce, vznik měst, budování státu, sociální proměny	53
Komericializace zemědělství a role měst	56

KAPITOLA 2

EVROPSKÁ EKONOMIKA V ÉŘE MERKANTILISMU..... 65

Vojenská revoluce a evropská expanze.....	66
Portugalská expanze a Estado da India.....	68
Španělské impérium v Americe	76
Čína za dynastie Ming a Japonsko během šógunátu.....	81
Transpacifický obchod.....	85
Nástup Nizozemí a budování impéria	86
<i>Nizozemské impérium v Asii</i>	90
<i>Atlantický, baltský a středomořský obchod</i>	95

Britské impérium a obchodní války	98
<i>Politická situace v období před budováním impéria</i>	99
<i>Britská expanze</i>	101
<i>Anglo-nizozemské války</i>	106
Soupeření Británie a Francie o zámořské impérium	109
<i>Poválečná finanční krize a politický vývoj ve Francii</i>	115
<i>Hospodářský vývoj a atlantický obchod v Británii a Francii</i>	118
Britské impérium v Asii	120
Mandžuská Čína	127
Formování ruského státu, souboj o hegemonii v Baltu a východní obchod	131
Merkantilistická obchodní politika jako praktická politika v daných historických podmínkách	136

KAPITOLA 3

EVROPSKÁ EKONOMIKA V OBDOBÍ PRŮMYSLOVÉ REVOLUCE141

Evropa v době průmyslové revoluce	142
<i>Evropa jako invenční společnost</i>	143
Moderní průmyslová odvětví a tovární produkce	146
<i>Průmysl zpracování bavlny</i>	149
Mezinárodní obchod a pokroky v dopravní technologii	152
Únik z malthuziánské rovnováhy	156
Napoleonské války a kontinentální blokáda	159
Zahraněční obchod Velké Británie a politika svobodného obchodu	164
<i>Diskuse o obilných zákonech</i>	166
Politický a hospodářský vývoj Francie, Německa a dalších evropských zemí	175
Industrializace ve Spojených státech	181
Atlantický ekonomický systém a obchod s otroky	184
Dekolonizace Amerik	189
Imperialismus a prosazení volného obchodu	193
<i>Imperialismus v Asii</i>	193
<i>Imperialismus v Africe</i>	201
<i>Situace na Blízkém východě – otomanské impérium a Egypt</i>	205
Britská politika prosazování volného obchodu	207
Nové imperiální mocnosti – Rusko a Spojené státy	210

Otevření Japonska a restaurace Meidži.....	211
Vytvoření mezinárodního měnového a finančního systému.....	214
Fenomén mezinárodní migrace.....	220
Liberální ekonomické režimy a imperiální politika.....	223

KAPITOLA 4

EROZE POZICE EVROPSKÉ EKONOMIKY A DEZINTEGRACE SVĚTOVÉ EKONOMIKY MEZI VÁLKAMI

.....	231
Geopolitická situace, příčiny vzniku a průběh světové války.....	232
Zásadní strukturální změny jako přímý důsledek války.....	238
Dlouhodobé dopady války.....	241
Důsledky Versailleské mírové smlouvy.....	243
Problematika zlatého standardu a hospodářská politika po světové válce.....	249
Velká hospodářská krize.....	252
Geopolitické změny v důsledku hospodářského vývoje.....	256
Cesta k další světové válce.....	261
Druhá světová válka.....	264
<i>Důsledky války</i>	268

KAPITOLA 5

EVROPSKÁ EKONOMIKA VE DRUHÉ POLOVINĚ 20. STOLETÍ.....

.....	271
Situace po druhé světové válce.....	275
Rekonstrukce pod vedením Spojených států.....	278
<i>Situace v západní Evropě a Marshallův plán</i>	281
Evropský hospodářský zázrak.....	285
Vývoj ve východní Evropě.....	299
Dekolonizace a rozvoj – hegemonie Spojených států.....	302
Konec období evropského hospodářského zázraku.....	305
Evropská integrace.....	310
Strukturální krize 70. let 20. století.....	317
<i>Přizpůsobení a reformy evropské ekonomiky</i>	323
Asijský hospodářský zázrak.....	329
Prohloubení evropské integrace.....	333
<i>Měnová integrace</i>	334
<i>Dobudování jednotného trhu</i>	337

KAPITOLA 6

EVROPSKÁ EKONOMIKA V SOUČASNÉ SVĚTOVÉ EKONOMICE341

Rozklad socialistického bloku342

Nástup asijských ekonomik344

Rychle rostoucí trhy v mezinárodním obchodu
na přelomu tisíciletí a pozice evropské ekonomiky347Nové členské státy Evropské unie – příspěvek
ke konkurenceschopnosti v mezinárodním obchodu a konvergence356Pozice evropské ekonomiky ve světové ekonomice –
obchod a přímé zahraniční investice362*Obchodní partneři EU – Spojené státy*366*Obchodní partneři EU – Čína*368*Ostatní obchodní partneři EU*370

Problematika konkurenceschopnosti ve světové ekonomice372

Průmyslová politika a politika konkurenceschopnosti Evropské unie375*Slabé a silné stránky současné evropské ekonomiky*381

EXECUTIVE SUMMARY385

LITERATURA395

SEZNAM TABULEK A MAP405

REJSTŘÍK409

ÚVODEM

Cílem této publikace je představit jednu z možných interpretací velkého příběhu hospodářských dějin lidstva. Interpretaci proměny evropské geografické, hospodářské, ale v mnoha ohledech i kulturní periferie v hospodářskou, politickou a vojenskou sílu, která nejpozději v 19. století v zásadě ovládla a proměnila celý svět. Evropa se tak z relativně zaostalého okraje eurasijského kontinentu stala dominantní silou určující směr politického i hospodářského vývoje planety. Tato bezprecedentní dominance jednoho regionu v rámci světa byla postavena na vojenské převaze a specifických náboženských, kulturních a politických institucích.

Základní podmínkou se ale z našeho pohledu zdá být revoluční efektivita hospodářské základny evropské ekonomiky, která je postavena na dvou hlavních prvcích. Prvním je instituce národního státu, která představuje specifický způsob politické organizace obyvatelstva na určitém území. Druhým je využití instituce trhu, který představuje za určitých podmínek velmi efektivní způsob koordinace lidské hospodářské aktivity. Ani jedna instituce nebyla výhradně evropskou záležitostí. Funkční období národních států s odhodlaným a soudržným domácím obyvatelstvem lze najít v různých historických obdobích na různých místech světa (římská republika před vnitřními změnami po punských válkách, Japonsko za šógunátu, Čína do opiových válek). Rovněž tržní způsob koordinace byl v rozhodující míře využíván již před evropskými výboji. Jak rozebírá jedna z kapitol, byli to paradoxně Evropané, kdo zlikvidoval systém obchodnické samosprávy v oblasti moří jihovýchodní Asie. Evropané však byli první, kdo dokázal výhody obou institucí v rozhodujícím okamžiku spojit způsobem, který jim zajistil tak velký technologický, organizační a především produkční náskok, že v průběhu relativně krátké doby ovládli prakticky celý svět. Ekonomický systém národního trhu a způsob jeho integrace do mezinárodní dělby práce v rámci vznikající světové ekonomiky prováděný evropskými mocnostmi si dovoluujeme považovat za unikátní. Jednalo se o propojení politické a vojenské efektivity národního státu s postupným spoléháním se na čím dál větší míru tržní koordinace hospodářských aktivit v rozhodujících oblastech produkce. Evropany zvolený mix instituce národního státu a trhu vytvořil model organizace společnosti, který neměl a dosud zdá se nemá konkurenci.

Tyto instituce se následně s větším či menším úspěchem pokusily replikovat i mimoevropské civilizace.

Evropský národní stát v sobě propojil teritoriální základ a centralizovanou správu s monopolem výkonu moci a efektivní alokaci zdrojů a koordinaci hospodářských aktivit prostřednictvím trhu. Jednalo se tak zřejmě o propojení silných stránek typů, které se po celé dějiny spolu střetávaly – např. v případě kosmopolitních obchodních republik a etnických zemědělských států. Obchodní státy byly schopny generovat velké bohatství a po určitou dobu disponovaly i solidním politickým vlivem a vojenskou silou. Způsob politické organizace obchodních států však nedovoľoval zapojení velkého počtu obyvatel a rozsáhlých území do jejich politicko-hospodářského projektu. Neposkytoval tak dostatek zdrojů k udržení a ochraně zvoleného způsobu organizace společnosti. Ve vojenské oblasti byly využívány žoldnéřské armády, které byly často schopny velmi efektivně vybojovat krátké konflikty, ale stávaly se nespolehlivou silou v případě dlouhodobého střetu s odhodlaným protivníkem připraveným mobilizovat své obyvatelstvo a zdroje pomocí netržních mechanismů. Dobře se o tom přesvědčilo Kartágo, které i přes několik drtivých Hanibalových vítězství nebylo schopno srazit římskou republiku na kolena. Přesvědčily se o tom italské městské státy, které nedokázaly vzdorovat formujícím se národním státům Evropy, a přesvědčily se o tom i obchodnické státy jižní Asie, které padly za oběť portugalským a nizozemským dobyvatelům. Na druhou stranu vnitrozemská politická společenství s odhodlaným obyvatelstvem měla s přibývajícím věkem a postupnou expanzí tendenci degenerovat. Limitem identifikace obyvatel se státem byly extraktivní instituce zajišťující blahobyt pro vybrané elity snažící se eliminovat sociální mobilitu a jakékoliv procesy, které by mohly vést k erozi jejich pozic – včetně hospodářské prosperity. Tyto země pak postupně narazily na meze své hospodářské expanze, dané extenzivním charakterem růstu. Soupeření hospodářsky strnulých říší vyžadovalo získávání prostředků na úkor ostatních politických celků a často pak neudržitelnost výdajů na vojenskou expanzi a vnitřní i vnější bezpečnost. I pokud byl nalezen zdroj hospodářského růstu (zavedení nové plodiny, nové produkční techniky, zámořská expanze), vedl k růstu populace, který byl zásadním limitem pro zvyšování životní úrovně. Tato tzv. malthuziánská past způsobila, že nikdy nedošlo k potřebné akumulaci technologického pokroku a potřebných surovinových, potravinových a kapitálových zdrojů k tomu, aby mohlo dojít k nastartování průmyslové revoluce. To se podařilo za velmi specifických podmínek až v novověké západní Evropě.

Národní projekt, představa dějinné mise společností postavených na sdíleném etnickém, náboženském a kulturním základě, v podmínkách častého ohrožení pomáhal v Evropě legitimizovat užití moci státem a mo-

bilizaci jeho zdrojů v případě ohrožení. Právě tato mobilizační schopnost dopomáhala k šíření v centru vzniklých organizačních postupů (institucí) do zbytku společnosti, čímž ji dále zapojila do probíhajících modernizačních procesů. Objektivní hospodářská omezení, konflikty náboženské, politické a ideové, vedla postupně k omezení moci autorit, aniž by došlo k fatálnímu oslabení politických útvarů. Počáteční nízká hospodářská vyspělost a geografická rozmanitost oblasti neumožňovaly vznik stabilních extraktivních říší. Naopak z vnitřní slabosti politických autorit se ve specifických podmínkách Evropy vyvinul politický systém opírající se o široké koalice aktérů. Politický konflikt mezi aristokracií a centrální mocí přispěl k vytvoření svobodné sféry pro realizaci ambic nepriviligovaných skupin dosáhnout postavení ve společnosti adekvátní jejich úsilí a talentu. Zde se objevil prostor pro operaci tržních sil a podnikatelskou iniciativu, která v systému národního státu a omezení libovůle elit vytvořila podnikatelskou třídu. Podmínění zásadních rozhodnutí souhlasem širších společenských vrstev vedlo právě k vytvoření představy národa jako společné hodnoty hodné ochrany a rozvoje a následně umožnilo mobilizaci obyvatelstva v čase nebezpečí. Stejně vrstvy, které se bránily totální centralizaci politické moci v rukou aristokratické elity, učinily rozhodující kroky k posílení státu v okamžiku, kdy byly zahrnuty do rozhodovacího procesu. Státy opírající se o širší občanskou politickou participaci tak kromě vyšší ekonomické efektivity disponovaly zároveň i největší schopností mobilizace zdrojů v oblasti bezpečnostní. Vojenská převaha Evropy, zjevná již v první etapě expanze, byla navíc doplněna značnou úspěšností při adaptaci účinných postupů jiných kultur a jejich inovaci a modifikaci.

Západní Evropa měla štěstí, když se nestala plnohodnotným cílem velkých expanzivních vln islámského světa a nomádských invazí. Pokusy o ovládnutí Evropy ze strany těchto sil sice existovaly, nicméně se nejednalo o cílené, odhodlané a dlouhodobé kampaně, které jinde vyústily např. ve vyvrácení Byzance Turky v 15. století nebo v podrobení Číny ze strany Mongolů ve 13. století. Evropa nestála za víc než občasné nájezdy vedlejších invazivních sil typu arabských nájezdníků v 8. století, kteří byli zastaveni u Poitiers, nebo části mongolského vojska, které se ve 13. století ze střední Evropy stáhlo dobrovolně i přes to, že šlo od vítězství k vítězství. Samotné státy severozápadní Evropy časem získaly schopnosti pronikat do svého okolí. Motivace tu byla vždy, protože mimoevropské oblasti lákaly bohatstvím. Nejprve šlo o kořistnictví na úkor vyspělejších kultur a pak o snahu vymanit se ze závislosti na držitelích monopolních rent z výnosného asijského obchodu – na islámském světě a italských obchodních městských státech. I když portugalská expanze dosáhla pozoruhodných výsledků, nemohla výrazněji ovlivnit hospodářské procesy v obrovských

asijských říších. Portugalsko nebylo dost velké, jeho technologická převaha byla nedostatečná a institucionální struktura nevyvinutá. Nizozemci přišli s pokročilejší institucionální strukturou, která umožňovala účinnější mobilizaci vlastních i cizích zdrojů. Ani oni však ještě nedisponovali dostatečným zázemím v podobě adekvátního rozsahu vlastního území, surovinových zdrojů a obyvatelstva. Nizozemské impérium si dokázalo vynutit omezený monopol na jednu z klíčových mezinárodně obchodovaných komodit (molucké koření) a dokázalo v některých oblastech ovládnout i rozsáhlejší území. Jeho schopnost ovlivnit dění v hospodářsko-politických centrech Asie byla však stále ještě omezená. Islámský svět v této době již zjevně ustupoval evropskému vojenskému a ekonomickému tlaku. Objevení Nového světa, původně vedlejší produkt na cestě za podílem na asijském bohatství, se ukázalo jako naprosto zásadní zlom v hospodářských dějinách. Nečekaně to ale byla Severní Amerika, která hrála tolik významnou roli v procesu vzniku skutečné světové ekonomiky, když zásadní měrou přispěla k nastartování a udržitelnosti procesu průmyslové revoluce. V jižní části Nového světa vybudovali Španělé extraktivní impérium tradičního typu. Institucionální struktura společnosti, opírající se o převzetí kontroly nad metodami vykořisťování již existujícími v rámci domorodých říší, nemohla vést k udržitelnému rozvoji.

Zatímco se evropské národní státy stále střetávaly o obchodní monopoly ve světě a pokoušely se o úspěch v rámci mise za dosažení postavení odpovídajícího jejich dějinné výjimečnosti na evropském kontinentu, došlo uvnitř některých západoevropských ekonomik k hlubokým proměnám. V úzké vazbě na koloniální politiku a atlantický (otrokářský) ekonomický systém se rozhodujícím způsobem zvýšila efektivita využívání hospodářských zdrojů a produktivita práce. Tím se tyto společnosti definitivně vymanily z malthuziánské pastí a zahájily etapu trvalého růstu životní úrovně. Bohatnutí společností změnilo nejen jejich demografické chování, ale vedlo i k požadavkům na získání politických, hospodářských a sociálních práv, které později vyústily ve společnost masové demokracie a státu blahobytu. Evropská převaha však ještě ani v 18. století nebyla zcela zjevná. Evropanům se podařilo v důsledku technologické a organizační převahy rychle vyvrátit americké říše. V Asii evropské státy v průběhu 16. a 17. století ovládly obchodní cesty a některé trhy, jednalo se však především o získání pozice zprostředkovatelů. Nešlo o nic, co by mělo znamenat zásadní ohrožení dominantních asijských říší s jejich obrovskými produkčními a vojenskými kapacitami. První pokusy o zasahování do vnitřního chodu těchto států ze strany Nizozemců v Číně a Britů v Indii navíc tvrdě narazily. Až další institucionální a technologické změny, k nimž došlo v Evropě v průběhu napoleonských válek, zajistily takovou převahu v úrovni a schopnostech

mobilizace hospodářské a vojenské moci, že ani velké asijské říše nebyly schopny vzdorovat a byly v průběhu 19. století nečekaně rychle zapojeny do Evropou dominované světové ekonomiky.

Hospodářská efektivita a související vojenská převaha spolu s přesvědčením o vlastní výjimečnosti však nevedly pouze k dočasnému ovládnutí světa a jeho zapojení do světové ekonomiky, ale také ke dvěma obrovským válečným konfliktům. Vojenská a produkční efektivita stály za vzestupem Evropy ke světové hegemonii, málem ale také způsobily její pád. Spojení mobilizačního potenciálu moderního národního státu s technologií průmyslové revoluce vedlo k nevídané míře destrukce, která v každém případě zásadním způsobem změnila postavení Evropy ve světě.

Evropa po dezintegraci Římské říše (kterou považujeme za transregionální, a nikoli autenticky evropský politický útvar) byla naprosto nepravděpodobným regionem pro zrod světového hegemonu. To samé lze minimálně do stejné míry říct o Spojených státech, ještě v 18. století hospodářsky málo významné periferii tehdejší světové ekonomiky bez významnějších průmyslových kapacit. Byly to však právě ony, kdo replikoval, inovoval a rozvinul politické, ekonomické a kulturní instituce západní Evropy. Po druhé světové válce je Spojené státy jako nový globální hegemon v modifikované formě prosadily i v mezinárodním prostředí. To přineslo naprosto zásadní změnu v jeho uspořádání. Díky cílenému budování nového politického (OSN, NATO), obchodního (GATT, WTO) a měnového (IMF) režimu jsme (v dlouhodobém kontextu) byli svědky fungování nevídaně kooperativního mezinárodního systému skutečně globálního rozsahu. V tomto kontextu lze říct, že jakékoliv dřívější stabilní mezinárodní režimy měly pouze omezenou geografickou a kulturní působnost.

Díky nové etapě fungování transatlantické ekonomiky organizované Spojenými státy se Evropa dokázala z obou válečných katastrof vzpamatovat a vrátila se mezi klíčové hospodářské a politické regiony současného světa. Evropskou integraci potom považujeme za jednu z hlavních příčin toho nesamozřejmého úspěchu. Díky ní se podařilo svázat obrovský destrukční potenciál spočívající v mobilizačních schopnostech moderního národního státu a využít jej k dosahování cílů moderní hospodářské politiky. Jsou jimi orientace produkce na uspokojování potřeb širokých mas obyvatelstva a zajišťování chodu státu blahobytu.

Teprve v poslední části 20. století se na své tradiční historické místo začaly vracet velké asijské říše. Ty tak představují další z řady výzev pro Evropu 21. století. Evropu spolupracující a stále ekonomicky konkurenceschopnou. V hospodářské i politické oblasti však již ničím výjimečnou, působící v pozici jednoho z řady aktérů, kteří ovlivňují současné světové dění. Efektivita ani velikost evropské ekonomiky nemohou být důvodem

pro nárokování si privilegované pozice v systému. Evropa může a měla by těžit ze své bohaté historie a zkušeností, bude ale konfrontována se společnostmi vycházejícími z nejméně stejně bohatých tradic, jež se rovněž cítí předurčeny pro získání a udržení významného vlivu na dění v mezinárodních hospodářských a politických vztazích.

Tato publikace je tak především vyjádřením fascinace autorů jedním z největších příběhů našich dějin a v této souvislosti snahou o zasazení evropské ekonomiky do historického kontextu jejího formování, expanze a současné pozice. To vše s velkou pozorností věnovanou jejím vztahům k ostatním, neméně významným regionům – asijským říším, islámskému světu, ale i unikátní roli Spojených států v hospodářských dějinách moderního světa. Hlavní otázkou, kterou diskutujeme, je vztah mezi vojenskou expanzí a politickou dominancí a proměnou hospodářských institucí evropských politických celků. Chtěli bychom tak přispět k vyvážené diskusi jednotlivých aspektů takových fenoménů, jako je kolonialismus, budování obchodních impérií, hospodářský systém atlantické ekonomiky, průmyslová revoluce, dezintegrace světové ekonomiky v první polovině 20. století nebo evropská integrace. Náš přístup je tak v jádru interdisciplinární se všemi z toho vyplývajícími důsledky. Nejedná se o rigorózní aplikaci ekonomické teorie na jednotlivé problémy ani o publikaci zaměřenou na historickou empirii. K historickým datům se obracíme tam, kde to považujeme za vhodné pro diskusi konkrétního přelomového momentu. Na jiných místech stručně shrnujeme převažující ideje v teoriích mezinárodních vztahů nebo ekonomie, případně komentujeme mnohem obecnější trendy ve vývoji sociálních institucí. Nejedná se tedy o metodou sevřenou studii bez výkyvů v hloubce průniku do jednotlivých témat nebo bez prvků subjektivity při výběru blíže diskutovaných problémů. Hlavní teze naší práce je však jasně daná. Příběh nástupu, dominance, pak ztráty tohoto postavení a následné rekonstrukce evropské ekonomiky (a identity) považujeme za neuchopitelný bez zohlednění rozhodujících vnitřních a vnějších proměných. Hospodářský a politický úspěch Evropy byl závislý na specifických vnitřních podmínkách vyplývajících z geografie a geopolitiky, kultury a náboženství. Ty vytvořily prostor pro vznik a vývoj konkrétních sociálních a ekonomických institucí, které ovlivnily podobu národního státu a trhu. Úspěch Evropy byl však zároveň umožněn adaptací znalostí a technologií ostatních společností, vojenskou a hospodářskou expanzí, kolonialismem a násilnou integrací rozsáhlých částí světa do Evropou dominované světové ekonomiky. Vzájemný vztah proměny vnitřních hospodářských a politických institucí a vývoje mezinárodního politického a ekonomického systému v procesu vývoje pozice a charakteru evropské ekonomiky je tak hlavním předmětem našeho zájmu.

Jsme si plně vědomi, že téma této práce bylo uchopeno v dřívější i velmi nedávné minulosti řadou špičkových autorů a odborníků. Jedná se tak o jednu z mnoha podobných prací, navazuje na předchozí díla a v řadě pasáží z nich vychází. Jejím hlavním přínosem je náš specifický přístup ke zkoumání vývoje vztahu státu a trhu v průběhu posledních staletí a také fakt, že zpřístupňuje myšlenky mnoha světových autorů českým čtenářům. Mezi řadou publikací, které ovlivnily tento konkrétní příspěvek k diskusi problematiky, bychom chtěli některá díla zvláště vyzdvihnout. Pokud jde o studium vnitřních institucionálních proměn v evropských ekonomikách, nemůžeme nezmínit dílo Davida Landese *The Wealth and Poverty of Nations* z roku 1999. Co se týče empirických dat, zejména pokud jde o historicky vzdálenější období a vývoj mimoevropských regionů, využíváme především práci Anguse Maddisona *The World Economy – a Millennial Perspective* z roku 2001 a druhý díl *Historical Statistics* z roku 2003. Specifický přístup k problematice souvislosti mezi hospodářskými vztahy a válkou v historické perspektivě, s plnohodnotným zpracováním jednotlivých světových regionů, nabízí fascinující dílo Ronalda Findlaye a Kevina O'Rourka *Power and Plenty*. Z této publikace jsme čerpali, nejen pokud jde o unikátní průnik k jádru problému vztahů mezi jednotlivými regiony a jejich vnitřními hospodářskými a kulturními proměnami, ale inspirovali jsme se i řazením jednotlivých témat a problémů, zejména v částech týkajících se islámského světa, budování asijských říší a diskuse evropského merkantilismu. Pokud jde o opakovaně rozebíraný vývoj koncepce zahraniční obchodní politiky a jejích ideových základů, čerpáme nejvýznamněji z výjimečné publikace zabývající se historickou genezí ideje volného obchodu od Douglase Irwina *Against the Tide*. Pozoruhodnou interpretaci institucionální podmíněnosti hospodářského vývoje, která nás významně ovlivnila, obsahuje kniha Daronu Acemoglu a Jamese Robinsona *Why Nations Fail* z roku 2012. Za vynikající považujeme zpracování etapy rekonstrukce evropské ekonomiky a jejího vývoje v druhé polovině století v práci Barryho Eichengreena *The European Economy Since 1945* z roku 2007. Nesmírně ambiciózním dílem, které představuje autoritativní a pozoruhodně vyvážený přístup k námi projednávaným otázkám, je kniha Ronda Camerona a Larryho Neala *A Concise Economic History of the World*, která představovala významný referenční text pro náš příspěvek. Poměrně stručná publikace, která nás však svým zaměřením a strukturou rovněž inspirovala, je kniha Dereka Aldcrofta a Anthonyho Sutcliffa *Europe in the International Economy 1500–2000*. Barry Eichengreen se mimo vývoj moderní evropské ekonomiky zaměřuje především na vývoj mezinárodního měnového systému v průběhu 19. a 20. století. Jeho kniha *Globalizing Capital* je v této oblasti prakticky bezkonkurenční. Z domácích autorů zabývajících se podobnou

problematikou je potřeba vyzdvihnout práci Libora Žídka *Dějiny světového hospodářství*, která se zaměřuje na charakteristiku hospodářského vývoje světa v průběhu posledních dvou staletí z pozice neoklasické ekonomie. V oblasti ekonomických teorií nám byla cenným průvodcem kniha *Dějiny ekonomických teorií* od bohužel již zesnulého velikána české ekonomie Milana Sojky. Z dalších publikací bychom rádi zmínili *A Farewell to Alms* Gregoryho Clarka či další díla Kevina O'Rourka *Globalization and History* (s Jeffreyem Williamsonem) a *The Cambridge History of Modern Europe* (se Stephenem Broadberrym).

Ani přes sebevětší úsilí se žádný autor nemůže zcela oprostít od vlastní hodnotové orientace. Zastáváme názor, že čistě objektivní dílo není možné už jen kvůli tomu, že hodnotové ukotvení autora se projevuje od samotného začátku práce na textu díky upřednostnění určitých témat, událostí a procesů nad jinými. Věříme však, že i společenské vědy jsou schopny rozlišovat mezi přínosnějším a méně přínosným poznáním. Pomocí využití různých metod zkoumání a skrze reflexi zpětné vazby od členů akademické komunity a širší veřejnosti je možné generovat užitečné poznatky, které společnost obohacují. Doufáme, že k takovému posunu v nějakém smyslu přispěje i tato publikace. Její vytváření nám samotným dopomohlo k ujasnění si vlastních názorů na řadu zásadních otázek vývoje světového politického a hospodářského systému.

Námi zvolená perspektiva, kterou nahlížíme na roli a jednání států v mezinárodní ekonomice, respektuje do značné míry diskusi ekonomického nacionalismu zejména v pracích Roberta Gilpina *Global Political Economy* a *The Political Economy of International Relations* z let 1987 a 2001. Ve většině technických aspektů analýzy mezinárodní politické ekonomie se přidržíme přístupu Thomase Oatleyho představeného v knize *International Political Economy*, která se již dočkala mnoha vydání. Náš přístup tak do značné míry odráží stanoviska hlavních proudů dvou pro nás nejvíce relevantních disciplín. V případě mezinárodních vztahů respektujeme pozici státu jako hlavního aktéra v mezinárodním prostředí, kterou zastává realistická škola. V ekonomických otázkách do značné míry respektujeme poznatky v současnosti dominantní neoklasické ekonomické školy.

Potřeba skloubit realistickou perspektivu v mezinárodních vztazích s neoklasickým přístupem v ekonomii nás vedla ke specifickému uchopení vztahu mezi státem a trhem. Historické poznatky nás utvrdily v názoru, že trh není typem koordinace hospodářských aktivit, který by společnosti volily automaticky jako první alternativu při svém úsilí o ovládnutí a distribuci přírodních zdrojů. Ke vzniku tržní koordinace je potřeba, aby byly zajištěny určité podmínky, především v oblasti bezpečnosti, ale i dalších,

jako např. unifikace měř a vah, existence peněz, určitá forma vlastnických práv atd. Na druhou stranu vznik trhu nelze nařídit, jedná se o do značné míry spontánní proces, který ke svému spuštění potřebuje jistou formu politické organizace. Ta je na jednu stranu nezbytná pro jeho fungování, na druhou stranu však může jeho spontánní aspekt cíleně potlačovat. Kombinace určité formy politické organizace v podobě národního státu a určité míry využití tržní koordinace v klíčových produkčních oblastech evropské ekonomiky byla podle nás hlavním předpokladem evropského úspěchu. Evropské národní státy byly schopny zajistit podmínky pro rozvinutí tržní koordinace ve vhodných sektorech. V jiných se spoléhaly na odlišné metody koordinace, např. skrze apel na nacionalistické cítění ve vojenských záležitostech, s jejichž pomocí byly schopny v klíčových okamžicích ubránit svůj institucionální mix před útokem extraktivních říší. Na rozdíl od domácího prostředí však Evropané ve světě mnohem extenzivněji využívali násilných prostředků k prosazení svých koordinačních přístupů, včetně vynucení si systému volného obchodu ve světě v průběhu 19. století. Byli to až Američané po druhé světové válce, kdo se rozhodl od těchto praktik do značné míry (i když ne zcela) upustit a aplikovat domácí instituce v mezinárodním prostředí.

Pro zachycení hlavních událostí ve vývoji postavení Evropy ve světové ekonomice jsme zvolili následující strukturu. V první kapitole, nazvané *Evropský region od dezintegrace Římské říše do počátku jeho expanze*, se věnujeme vzniku předpokladů pro následnou evropskou expanzi. V základních rysech si všímáme vývoje evropské ekonomiky, nicméně hlavní pozornost věnujeme vztahům Evropy s okolními velkými civilizacemi. Snažíme se představit svět před tím, než byl ovládnut z jeho pohledu periferními evropskými státy. Proto se věnujeme i charakteristice islámských či asijských říší a ukazujeme, jak kontakty s nimi vedly ke změnám v evropských technologiích a institucích.

Druhá kapitola nese název *Evropská ekonomika v éře merkantilismu*. Zabýváme se v ní vztahem Evropy se zbytkem světa v průběhu 16. a 17. století. Na jejím začátku ukazujeme, že evropské zámořské objevy byly důsledkem snahy o obejití islámských a italských zprostředkovatelů obchodu s Asií. V této souvislosti věnujeme pozornost portugalským výbojům v Asii, v jejichž rámci Evropa poprvé po mnoha staletích významnějším způsobem promlouvá do vývoje v oblasti Indického a následně také Tichého oceánu. V rámci této části samozřejmě nesmí chybět ani pojednání o španělském působení v Novém světě. Pro pochopení dalšího vývoje se v nezbytně nutné míře věnujeme i vývoji v Indii a Číně. Hlavní část kapitoly je věnována rozvoji nizozemské a především britské zámořské říše a dopadům působení Evropanů na organizaci produkce a rozdělování v celosvětovém měřítku.

Třetí část, pojmenovaná *Evropská ekonomika v období průmyslové revoluce*, zachycuje podle nás nejvýznamnější událost posledních staletí, překonání malthuziánské pasti a nastartování kapitalistického hospodářského rozvoje. Rozebíráme situaci Evropy před začátkem průmyslové revoluce. Vyjmenováváme faktory, které k ní přispěly. Všímáme si jak pokroku v technologickém rozvoji, tak vytváření specifického systému světové dělby práce a především změn v institucionální struktuře zemí na starém kontinentě. Neopomíjíme zásadní dopad napoleonských válek na všechny výše uvedené faktory. Největší část textu se zabývá rolí Velké Británie v celém procesu vytváření propojené světové ekonomiky. Navazujeme charakteristikou ostatních evropských zemí, které přijaly základní pravidla Brity vytvořeného systému. Tato část má rovněž za úkol seznámit čtenáře s pohledem asijských zemí na události 19. století, který se od toho evropského radikálně liší.

V dalším oddíle, zabývajícím se *erozí pozice evropské ekonomiky a dezintegrací světové ekonomiky mezi válkami*, usilujeme o pochopení událostí mezi lety 1914–1945, které vedly k naprostému zhroucení světového uspořádání budovaného v předcházejících staletích. Obě světové války měly do značné míry vnitroeurospký charakter a jejich výsledkem bylo zásadní oslabení Evropy ve světovém politickém a především hospodářském systému.

Pátá část sleduje *evropskou ekonomiku ve druhé polovině 20. století*. Ukazujeme v ní, jak Evropa za mocné asistence ze strany Spojených států obnovila část svých ztracených pozic. Nicméně světový hospodářský systém budovaný po druhé světové válce byl postaven na zcela jiných institucionálních základech. V nezbytně nutné míře si všímáme i komunistického experimentu ve východní části evropského světadílu.

Šestá kapitola, nazvaná *Evropská ekonomika v současné světové ekonomice*, sleduje dva cíle. Prvním je na základě dostupných aktuálních dat charakterizovat hospodářské postavení Evropy ve srovnání se zbytkem světa. Druhým cílem je naznačení hlavních trendů institucionálního vývoje a zhodnocení situace Evropy s ohledem na tuto oblast, která podle našeho názoru zásadním způsobem určuje možnosti hospodářského vývoje jakékoli společnosti.

Hlavním cílem této publikace je diskutovat vzájemný vztah politických a hospodářských institucí a jejich projevů. Na příkladu evropské ekonomiky v ekonomice světové sledujeme vývoj instituce národního státu a mocenské politiky evropských aktérů ve světě. Dominance evropského národního státu (jako typu) byla umožněna větším prostorem, který evropské ekonomiky věnovaly trhu jako mimořádně efektivnímu koordinačnímu mechanismu hospodářských aktivit. K této kombinaci – národního státu jako relativně otevřeného politického systému a širokého působení trhu

v národní ekonomice – se Evropa dopracovala v průběhu několika staletí, která jsou předmětem našeho zájmu. Tomu odpovídá výše uvedená struktura textu i zvolená metoda.

Pozici Evropy v jednotlivých historických obdobích se snažíme doložit na existujících datech. Jsou jimi zejména odhady podílu jednotlivých regionů na celkovém produktu světa, národní důchody, příjmy na obyvatele a tempo hospodářského růstu. Zvláštní pozornost věnujeme charakteru obchodní výměny, pokud jde o typ směňovaných komodit (směna luxusního zboží za suroviny). Na mnohé lze usuzovat z kontroly území a jejího charakteru (např. pokud jde o velikost sídel a jejich organizaci, velikost dvora či profesionální armády). Pozici regionu lze charakterizovat rovněž na základě schopnosti kontrolovat obchodní toky jako zdroje rent, které přitahují pozornost ostatních aktérů a jsou motivací pro spolupráci i soupeření. Adekvátní pozornost věnujeme vojenskému potenciálu a charakteru a výsledkům využití síly v mezinárodních vztazích. Z intenzity a způsobu jejího použití usuzujeme na typické cíle a strategie států a zprostředkovaně i na převažující pojetí mezinárodního prostředí.

Rozsáhlé části publikace jsou věnovány historickému výkladu. Přes jistý praktický aspekt minimálního datového servisu je ale cílem těchto pasáží zejména vystižení převažujícího charakteru politického zřízení a hospodářského systému jednotlivých aktérů. Snažíme se takto o základní srovnání jednotlivých světových hospodářských center, Evropy s ostatními regiony a, je-li to potřebné, jednotlivých evropských politických celků mezi sebou. Pozornost věnovaná mimoevropským politickým a hospodářským centrům má dva hlavní cíle. Zaprvé, zdůraznit jejich neopominutelný historický význam jako skutečných *center* světové ekonomiky. To má zásadní důsledky pro pochopení mimoevropského pohledu na hospodářské dějiny uplynulých staletí a ambice takových hospodářských a politických subjektů v současné světové ekonomice. Druhým důvodem pro pozornost věnovanou těmto subjektům je snaha jejich komparací s klíčovými evropskými regiony identifikovat specificky evropské charakteristiky, které umožnily následnou expanzi a dominanci evropského centra.

V rámci pokusu o historický výklad jsme se (kromě snahy o udržení minimální míry návaznosti zvolených témat) pokoušeli o pečlivou identifikaci těch konkrétních událostí a výběr takových příkladů, které mají co možná nejúžší vztah k základnímu cíli textu – tj. diskusi vztahu politických institucí a hospodářské efektivity. Ať už jde o domácí politické a hospodářské charakteristiky (typ správy, míra autonomie aktérů, otevřenost politického a hospodářského systému), jejich změny a dynamiku (revoluce, reformy) či projevy v mezinárodním systému (kořistění, válka, kolonizace, monopolizace obchodu, hospodářská kooperace). Obecnou rovinu historizující

deskripce narušujeme jednak zvýšenou pozorností věnovanou jednotlivým historickým uzlovým bodům (morová pandemie, kolonizace Nového světa, pronikání do Asie, Slavná revoluce, sedmiletá válka, Velká francouzská revoluce, světové války, poválečná rekonstrukce) a jednak diskusí obecných systémových charakteristik a jejich změn (evropská exploatace kolonií, atlantická ekonomika, průmyslová revoluce, únik z malthuziánské rovnováhy, nový charakter hegemonie v mezinárodním systému).

V jednotlivých kapitolách se snažíme analyzovat hlavní trendy a procesy, které byly v daných obdobích klíčové. V první části práce je to problematika proměny sociálních a ekonomických institucí spojených s urbanizací, v další pak merkantilistická obchodní politika v daném politickém kontextu. V části věnované 19. století jde o zamyšlení nad reálným charakterem liberálních ekonomických režimů. V následujících kapitolách se zabýváme reflexí geopolitických změn v období mezi světovými válkami, změnami pro mezinárodní systém v důsledku hegemonie Spojených států nebo problematikou obecného uchopení fenoménu konkurenceschopnosti ve světové ekonomice.

Doufáme, že standardní chronologická struktura výkladu, silný důraz na historický a politický kontext a pozornost věnovaná vztahům mezi evropskou ekonomikou a ostatními hospodářskými centry ve světě mohou přispět do bohaté diskuse této problematiky v českém prostředí.

KAPITOLA 1

EVROPSKÝ REGION VE SVĚTOVÉ EKONOMICE: OD DEZINTEGRACE ŘÍMSKÉ ŘÍŠE DO POČÁTKU JEHO EXPANZE

Cílem této části je vymezit pozici evropského regionu z hlediska geografického, geopolitického a z pohledu jeho pozice v meziregionálních ekonomických vztazích. Pokusíme se určit významné rysy evropského regionu v porovnání s jinými geografickými oblastmi hospodářské aktivity v tomto období. Budeme se snažit o identifikaci těch specifických charakteristik, které lze považovat za určující vzhledem k dalšímu vývoji pozice Evropy v postupně se formující světové ekonomice. Zaměříme se jak na oblast západní Evropy – ta bude v celé publikaci hlavním předmětem našeho zájmu – tak Evropy východní, jež hrála nejen v tomto období významnou roli ve vymezení pozice Evropy jako celku ve světové ekonomice. Jakékoliv úvahy o roli určitého ekonomického regionu ve světové ekonomice by byly obtížné bez základní komparace s ostatními významnými regiony. Pozornost tak budeme věnovat zejména islámskému světu, který dosáhl vrcholu svého významu v období 8.–11. století, a asijským centrům – především Indii a Číně. Neopomineme ani nomádské středoasijské aktéry, kteří tak zásadně promluvili do vývoje světového systému ve století třináctém. V další části této kapitoly se zaměříme na vymezení Evropy jako nové expanzivní síly. Tento posun ve významu regionu je patrný v posílení pozice italských městských států a dále díky dobytí většiny Pyrenejského poloostrova křesťany v rámci reconquisty. Za proměnou pozice Evropy v systému je možno identifikovat řadu zásadních sociálních a institucionálních změn, které nedílně souvisejí s vývojem klíčových ekonomických institucí – komercializací zemědělství a prosazením se městských komun a jejich specifického ekonomického modelu. V této souvislosti budeme krátce diskutovat dynamické proměny a růst evropské ekonomiky jako nesamozřejmý a pozoruhodný fenomén s celou řadou komplexních příčin propojujících geografické, neopakovatelné historické a kulturní faktory, stejně jako vnější šoky, jako ohrožení invazí či důsledky morové pandemie.

VÝZNAMNÉ REGIONY SVĚTA A JEJICH ZÁKLADNÍ POROVNÁNÍ

Pozici evropské ekonomiky v ekonomice mezinárodní budeme diskutovat na základě vztahů s nejméně významnými *regiony světové ekonomiky* tohoto období. Při vymezení jednotlivých regionů a charakteristice vzájemných vztahů mezi nimi vycházíme z diskuse světového obchodu obsažené v publikaci Ronalda Findlaye a Kevina O'Rourke *Power and Plenty* z roku 2007. Za vhodný rámec – po jejich vzoru – považujeme dělení Lewise a Wigena (Lewis a Wigen 1997), které vychází z vymezení aglomerací na základě intenzity jejich vzájemných vztahů ovlivněných historickými okolnostmi a kulturními rozdíly. Odlišit tak lze západní Evropu, východní Evropu, severní Afriku a jihozápadní Asii, Střední Asii, jižní Asii, jihovýchodní Asii a východní Asii (srov. Findlay a O'Rourke 2007: 4 a n.). *Západní Evropa* bude hlavním předmětem našeho zájmu, jde o nástupnické politické útvary po dezintegraci Západořímské říše a severní oblasti, které s ní sousedily. Zahrnuje i oblast ovlivněnou římským katolictvím – tj. oblasti obývané Čechy, Poláky a Maďary. *Východní Evropa* pak obsahuje vlivovou oblast Byzance a řeckého ortodoxního náboženství, tj. zejména Rusko, Bělorusko, Ukrajinu, Balkán (bez Chorvatska) a do určité doby oblast dnešního Turecka. Region severní Afriky a jihozápadní Asie v zásadě odpovídá tomu, co budeme označovat za islámský svět. Tato oblast je velmi významná pro své intenzivní kontakty s evropskými regiony a geopolitickou dynamiku těchto interakcí, která měla zásadní důsledky pro vývoj Evropy. Nomádská *Střední Asie* je regionem, jehož hranice se měnily v důsledku integrací či dezintegrací říší na východě i západě. Budeme se jí zabývat v této části textu, hlavně pro integrační a následně dezintegrační dopady na světovou ekonomiku vyplývající z mongolského dobytí většiny Asie a oblastí na východní hranici Evropy. Jižní Asie byla jedním z ekonomicky dominantních regionů, který ovlivňoval evropskou ekonomiku zprostředkovaně, avšak velmi významně již před obdobím zaoceánské expanze, v důsledku které potom došlo na přímé vazby mezi tímto regionem a Evropou. To platí do větší či menší míry rovněž o *jihovýchodní a východní Asii*. Zde je naprosto neopominutelná role Číny jako asi nejméně významnější světové ekonomiky po většinu období, které bude diskutováno v této části.

Pokud jde o vztahy jednotlivých regionů, lze říct, že *nejvýhodnější pozici* měl v tomto ohledu islámský svět, který byl v přímém kontaktu se všemi regiony – ať už prostřednictvím pozemních, či námořních obchodních cest. Jednotlivé asijské regiony byly pochopitelně v přímém kontaktu mezi sebou a pak také s islámským světem a do určité míry (v případě jižní Asie) se subsaharskou Afrikou. Přestože východní a jihovýchodní Asie měla povědomí o Byzantské říši, neměla s ní přímý kontakt. Nejizolovanějším regionem

(s určitou výjimkou subsaharské Afriky) byla bezesporu západní Evropa. Přímý kontakt měla logicky s Evropou východní a pak s islámským světem (Findlay a O'Rourke 2007: 43). Geografická pozice se tak mohla jevit jako velmi nepříznivá a tento region mohl být právem považován za znevýhodněný a marginální. Určitou výhodou západní Evropy mohl být vysoký poměr pobřeží k velikosti území, nejnižší průměrná nadmořská výška, významná proporce plání či mírné klimatické pásmo. Teplé léto a chladné zimy bez teplotních extrémů a se srážkami rovnoměrně rozloženými v roce představovaly výhodné klima. Zmínit lze dostatek dřeva, mohutných zvířat využitelných pro zemědělskou výrobu, kvalitní úrodné půdy. Síť řek pak představovala dopravní síť s nízkými náklady přepravy zboží. Z dlouhodobého pohledu je možné vyzdvihnout množství přirozených bariér (Alpy, Pyreneje, La Manche), které představují překážky pro dobytí a ovládnutí území (Landes 1999: 17 a n.).

Tabulka 1.1. Odhad populace regionů v roce 1000 (miliony)

Západní Evropa	25
Východní Evropa	15
Islámský svět	28
Střední Asie	9
Jižní Asie	79
Jihovýchodní Asie	9
Východní Asie	67 (Čína 60)
Svět	265

McEvedy a Jones 1978

Tabulka 1.2. Podíl nejvýznamnějších regionů na produktu světa (v procentech)

	1000	1500
Západní Evropa	8,7	17,9
Východní Evropa (včetně asijských částí bývalého SSSR)	4,6	5,9
Asie (bez Japonska)	67,6	62,1
Japonsko	2,7	3,1
Latinská Amerika	3,9	2,9
Afrika	11,8	7,4

Maddison 2003

Pokud bychom měli stručně nastínit geografii prvních *obchodních toků* v rámci celého eurasijského kontinentu, bylo by možné hovořit o pohybu na ose východ–západ. Na východě dominovala dávná a vysoce vyspělá čínská civilizace produkující žádané komodity: hedvábí, porcelán, čaj. Ty představovaly luxus v rámci mezinárodní ekonomiky. Byly směňovány za koně

a živočišné produkty ze Střední Asie, koření z jihovýchodní Asie a stříbro ze všech ostatních regionů. Nerozvinutá Afrika exportovala otroky a zlato. Typickým exportem zaostalých evropských regionů na druhé straně kontinentální masy byli otroci a kožešiny (východní Evropa) a otroci a ocelové zbraně (západní Evropa) (Findlay a O'Rourke 2007: 45). Islámská civilizace patřila od svého vzniku mezi aktivně obchodující a posléze velmi vyspělé zprostředkovatele mezikontinentálního obchodu mezi jednotlivými regiony.

Při realizaci dálkového obchodu obvykle existuje volba mezi pozemní a námořní obchodní cestou. Pro *pozemní cestu* z dlouhodobého hlediska platilo, že je třeba vyřešit problém jak jejích vyšších nákladů, tak její bezpečnosti. Snadnějším se obchod po souši stal tehdy, když existovala centralizovaná politická kontrola v prostoru Střední Asie nebo došlo alespoň k expanzi čínského nebo blízkovýchodního impéria na území nomádů. Hlavním příkladem takové kontroly, která měla pozitivní dopad na integraci světové ekonomiky, bylo mongolské dobytí a následný Pax Mongolica. Podobné důsledky ale měla i vrcholná období římského impéria nebo sjednocené Číny. *Námořní cesta* je spojena s technickým problémem efektivní plavby na volném moři – potřebou zvládnutí složitých přírodních podmínek, jako je převažující směr monzunových větrů v závislosti na ročním období. Dalším problémem je otázka politické kontroly námořních cest. Existují dvě strategické oblasti, jejichž kontrola představovala příležitost pro získávání renty z obchodu s Dálným východem – úžina mezi dnešní Malajsií a Indonésií a Rudé moře, respektive Perský záliv. Monopolní renty z držby těchto oblastí pak v dlouhodobé perspektivě rostou s politickou nestabilitou v oblasti pozemních cest. To bylo z našeho pohledu zvláště důležité z toho důvodu, že západní Evropa byla ze všech regionů takovými rentami vzhledem ke své geografické poloze nejvíce ohrožena (Findlay a O'Rourke 2007: 47).

Západní Evropa po dezintegraci Římské říše

Západní Evropa je historicky výsledkem dědictví římského impéria, které však považujeme ve svém jádru za multietnickou transregionální (blízkovýchodní, severoafrickou a evropskou) říši, která postupně svým charakterem stále více připomínala to, co evropští historici považovali za východní despotii (Landes 1999: 32). Římský katolicismus neovlivnil jen jih Evropy, ale v důsledku absorpce germánskými kmeny se dostal také do Irska, Skotska či Skandinávie. Podle Findlaye a O'Rourke se v případě západní Evropy jednalo o fúzi jižní, antické starověké tradice s energií a válečnictvím severních nájezdníků (Findlay a O'Rourke 2007: 6).

Řekové v období Alexandra Velikého podlehli despotismu charismatického lídra. V efemérní říši držící pohromadě výjimečností jednotlivce, spo-

jující nesourodé kulturní a historické oblasti, napodobili velké říše Východu. Řím se vydal stejnou cestou během císařství. Přestože republikánské ideály nebyly zcela zapomenuty, politický systém byl vládou malé elity obklopené klientskou klikou služebníků a otroků v čele s nadpozemským autokratem. Ideová politická opozice sice existovala, ale říše se musela zcela rozložit, než mohla republikánská idea ovlivňovat další politické subjekty v oblasti Středozemního moře. Středověk byl tak časem přechodu, amalgámem klasického dědictví antiky a germánských kmenových pravidel a zvyků, to vše v kombinaci s židovsko-křesťanskou náboženskou tradicí (Landes 1999: 34 a n.). Míra politické fragmentace, neustálého rizika ovládnutí jiným subjektem a nízké výkonnosti hospodářského systému vedla k obecně omezené míře politické moci. Neexistoval dostatečný nadprodukt pro dlouhodobou koncentraci zdrojů moci k jistému a trvalému ovládnutí větší oblasti, které by dále posílilo bezpečnost a předvídatelnost prostředí, jež jsou prvními podmínkami zvyšování intenzity hospodářské aktivity. Omezený dosah mocenských autorit však vedl k významnému důsledku – roztržitost moci vytváří prostor pro autonomii a ambici vymezit svá práva včetně práv k majetku. S tím souvisí i tradice volby lídra v rámci germánských kmenů; přestože ustoupila dědičné vládě, nominální volba zůstala a mohla pozitivně rezonovat se vzpomínkou na republikánský Řím. Vládce byl v každém případě pozemský, ne božský a jako takový neměl vládnout nad životy ovládaných, dokonce bez dalšího ani jejich majetku.

Majetková práva byla v křesťanské společnosti odvozena z biblických dob – hebrejské nepřátelství k diktatuře se zrodilo v Egyptě. Do určité míry se pak ztratilo ve víře zprostředkované církví. Takové náboženství, kde pouze kvalifikovaní mají znát bibli – knihu s rovnostářskými pravidly a morálkou – podporuje autokratické impérium. Teprve kacířské sekty (zejména luteráni a kalvinisté) s důrazem na osobní náboženství a překlad do běžného jazyka artikulovaly tyto aspekty křesťanské víry. Jedním z nejvýznamnějších aspektů bylo svěření vládnutí panovníkovi bohem za podmínky dobrého jednání. Skutečný vládce je pán na nebesích, pozemský panovník nemůže činit, jak se mu zlíbí (Landes 1999: 35). Oddělenost náboženského od politického vedení, ale i vlastní sféry posvátného a profánního znamenala významnou překážku pro politickou autoritu ve snaze zcela si podřídit obyvatelstvo. Jednání panovníka bylo předmětem kritické reflexe, a externím měřítkem tak mohla být křesťanská morálka. V křesťanské Evropě, zejména pak v její severní a západní části, tak nebyla vláda chápána jako vláda svatých, nebo dokonce božských panovníků.

Nečekaná a paradoxní výhoda evropské civilizace spočívala v pádu Říma a slabosti a *fragmentaci* toho, co z něj zbylo. Sen o sjednocení však přetrvával a jednota období Římské říše zůstávala ideálem pro řadu myslitelů

a státníků, kteří se ji snažili obnovit. Od období rozdrobenosti a rivality politických pospolitostí v raně středověké Evropě až dodnes chápeme právě takový stav rozdrobenosti často jako problém (např. pojem „balkanizace“ v dnešní době). Na druhou stranu však byla fragmentace nejsilnější překážkou útlaku. Slabé autority soutěžily o zdroje a musely respektovat zájmy těch, kdo je drží, protože bez nich nemohly vládnout. Na řadu proto přicházejí neformální i formální privilegia, hrdost a instituce vlastnictví i idea svobody.

Praktickým aspektem fragmentace a decentralizace vládnutí v Evropě byla nesnadnost jejího dobytí jediným vpádem. Pokud by silné říše Východu uznaly západní Evropu za hodnou mobilizace zdrojů k jejímu ovládnutí, musely vyhrát řadu bitev a prosekat se jednotlivými státy východní a střední Evropy, než mohly zaútočit na nástupce Říma. Evropa pak podle Landese (Landes 1999: 38) neměla všechna vejce v jediném košíku a unikla osudu některých bohatých říší Blízkého východu či východní Asie. Nebezpečí přesto nebylo daleko, Arabové byli zastaveni v jižní Francii, Maďaři na Lešském poli, Mongolové dosáhli Jadranu a Turci dvakrát Vídně.

Karolínský svět – z něhož se zrodila západní Evropa – byl mnohem méně urbanizovaný a administrativně i hospodářsky odlišný od *římského impéria*. Základem římského systému byla síť dvou tisíc měst propojených silnicemi a vydržovaných daněmi ze zemědělské produkce založené na existenci velkostatků obhospodařovaných otroky (Devroey 2001 podle Findlay a O'Rourke 2007: 105). Dalším zdrojem příjmů byly daně na obchod, který byl významný nejen proto, že poskytoval příjmy říši, ale také proto, že umožňoval existenci největších měst skrze dopravu obilí a potravin z Egypta nebo z oblasti Černého moře. Středozemní moře pro říši a obchod znamenalo zřejmě více než slavné římské silnice. Stejně jako v případě většiny ostatních velkých říší, byly to náklady na financování armády, které byly největší přítěží a velkým dílem přispěly k jejímu pádu. V dobách svého vrcholu dosahovala stálá armáda skoro půl milionu vojáků (např. v roce 211 měla pozemní armáda 442 tisíc mužů, z toho 182 tisíc tvořily římské legie – viz Dupuy 1996) rozmístěných po celém území říše. Barbarské nájezdy, válečné škody a postupná administrativní i institucionální skleróza obrovské říše vedly k jejímu postupnému kolapsu. Zkázu dokonal justiniánský mor v roce 542, který znamenal pokles obyvatelstva o 20–25 %. Velká města, která využívala rozsáhlých dodávek potravin ze vzdálených regionů, se po rozkladu jednotného administrativního systému a dálkového obchodu rychle zmenšovala. Mor pak zřejmě stejně jako ve 14. století zasáhl nejvíce právě urbanizované oblasti a s nimi i intelektuální a administrativní elitu společnosti. Počet obyvatel Říma se snížil z maxima kolem 1 milionu na 30–40 tisíc (Findlay a O'Rourke 2007: 84).

Tabulka 1.3. Francká říše – epochy a vybraní panovníci

Panovníci	období
Merovejské království	481–687
dominance majordomů	687–751
císař Karel Veliký	768–814
císař Ludvík Zbožný	814–840
císař Lothar I.	843–855 Středofrancká říše
Ludvík II. Němec	843–876 Východofrancká říše
Karel II. Holý	843–877 Západofrancká říše

Edward 1997

V období *Francké říše* (období Merovejského království a dominance majordomů 481–751) žila vládnoucí třída na venkově na statcích, opatstvích a v klášterech, doprovázena družinami služebníků. Obklopena byla rolnickými domácnostmi, které se živily na svých pozemcích a odváděly nájem a pracovní dávky panství, ke kterému příslušely. O autarkní ekonomiku zemědělských statků, která by znamenala návrat k tradiční ekonomice, se však nejednalo. Směna zemědělského nadproduktu prostřednictvím lokálního či regionálního trhu znamenala klíčovou instituci umožňující základní zvýšení životní úrovně dělbou práce a obsahovala v sobě příslib ekonomické dynamiky v růstu její produktivity. Tato instituce nezanikla, i když došlo k výraznému zmenšení rozsahu trhu i poklesu míry specializace, která se projevila poklesem úrovně a rozsahu správy, stejně jako kvality řemeslné produkce či intelektuální aktivity. Statky tak prodávaly potraviny, suroviny a výrobky na regionálních trzích a kupovaly zboží, které nemohly samy produkovat či je produkovaly v nedostatečném množství. Města přesto nejsou sama o sobě dostatečnou ani nutnou podmínkou existence základů tržní ekonomiky (Findlay a O'Rourke 2007: 81).

Když Karel Martel (vládl 714–741) porazil arabskou armádu u Poitiers v roce 732, určil tak severní hranici pronikání islámu přes Pyrenejský poloostrov do západní Evropy. Karel Veliký (768–814) se pak v roce 800 přijetím císařské koruny přihlásil symbolicky k nástupnictví Římské říše. Obrovskému impériu nebylo možné vládnout centrálně z Cách, dvůr migroval, aby jej bylo možné ekonomicky vydržovat. Základními administrativními jednotkami byla hrabství, někdy po několika sloučená do jednotlivých vévodství. Dohodou z Verdunu z roku 843 se říše rozdělila na subjekty, z nichž se později zformovaly základy národních států.

V *karolínské době* hrály důležitou roli opatství a kláštery. Představovaly ostrůvky vzdělanosti, ale i jádro administrativních kapacit. Nakumulovaná

znalost pak v souvislosti se snahou vytvořit materiální podmínky pro koncentraci lidí nevěnujících se fyzické práci vedla k specifické dělbě práce a kumulaci fyzického kapitálu. Mniši si uvolnili ruce k modlitbě zaměstnáváním laických bratří, jejichž produktivita byla zvyšována provozováním a údržbou nástrojů a strojů běžných na vrcholu antického světa (typicky vodní a větrné mlýny, čerpadla a lisy) (Landes 1999: 58–59).

Armáda karolínského období nebyla řadová (profesionální těžká pěchota) jako v době Říma, ale ani na úrovni válečných band franckých kmenů. Stála na feudální jízdě leníků doplněné branci povolávanými v rámci feudální povinnosti. Shromažďovala se jenom v případě potřeby – obrany či pořádání nájezdů na okolní území. Tím byl vyřešen problém jejího vydržování. Vytvářela se tak zároveň základní loajální vazba mezi lenním pánem a leníkem, tím pak byla určena i administrativní a správní struktura. Osud vládce závisel na míře lojality jednotlivých leníků, jeho omezená osobní stráž neumožňovala vynucení požadavku, který by nebyl větším počtem vazalů považován za legitimní. Tím však zároveň vznikal prostor pro étos rytířské cti a autentické sounáležitosti s politickým společenstvím, vládcem a společným posláním (McKitterick a Rosamond 1983). Důležitým rysem karolínské ekonomiky bylo systematické plundrování a kořistění od sousedních kmenů a zemí. Toto jednání si obvykle asociujeme s Vikingy, ale také francký militantní režim potřeboval doplnit příjmy ze zemědělských daní a obchodu kořistí. Ta měla i svůj širší význam – byla třeba k odměňování vůdců válečných družin a posilování identity společenství. Cílem byly kmeny Avarů, Lombardů, Sasů. Lukrativnější byl však východ impéria, kde byly plundrovány slovanské kmeny – základem kořisti zde byli otroci prodáváni zejména do muslimských zemí. Tak, jak se hranice kořistění postupně posouvala dále na východ, se tento ekonomický systém dostával do krize (Findlay a O'Rourke 2007: 84). V západní části říše potom došlo k jeho postupnému rozkladu (Francie), zatímco na východě, kde byl kořisti nadále relativní dostatek, bylo možné udržet pevnější a centralizovanější politickou kontrolu (Německo).

Na území Francie vládli lokální vůdci nezávisle spoutáni jen volnými pouty feudálního vazalství. Německo se formovalo jako pevnější celek. Ota Veliký (936–973) vládl federaci velkých vévodství (Sasko, Bavorsko, Frankonie, Thuringie, Švábsko). V čele domů vévodů byli typicky potomci velitelů imperiálních pohraničních armád, kteří ctili lojalitu k centrální autoritě a byli ochotni volit více než jen prvního mezi rovnými (Findlay a O'Rourke 2007: 7). Ota Veliký porazil Maďary na Lešském poli v roce 955 a byl za pomoc papeži korunován na císaře. Tento titul kromě symboliky a značné prestiže garantoval v zásadě jen připojení severní Itálie k říši. *Střet mezi církví a státem* jakožto významné štěpení typické pro západoevropský region se

vyhrotil ve sporu o investuru biskupů a trvale znemožňoval propojení duchovního a světského, stejně jako odkazu katolického Říma s postupně stále významnějším regionem atlantického pobřeží a severního Baltu. Důležitým momentem byla konverze slovanských a maďarských kmenů. V případě západních Slovanů znamenalo jejich připojení ke křesťanskému světu snížení dostupnosti otroků pro země západní části kontinentální Evropy, pro které tvořil obchod s nimi významný příjem. Katolizace Maďarů zase vedla ke vzniku důležitého nárazníkového státu proti invazím z Východu. Byl to jen jeden z případů, kdy se kočovné kmeny přeměnily v zemědělskou usazenou populaci bránící svá území, sídla a majetek proti následujícím vlnám nomádů, které jejich sídla přitahovala. V důsledku konverzí tak kolem roku 1000 západní Evropa dosáhla své hranice, ke katolizaci zbyli jen Prusové, baltské kmeny a Finové (Findlay a O'Rourke 2007: 9).

Oproti procesům zmenšujícím míru urbanizace působily trendy zvyšování produktivity agrárního sektoru. Zaveden byl železný pluh tažený koňmi či osly, chomout a postroje či trojpolní hospodaření. Vodní mlýny se objevovaly častěji již v 11. století a značně zvýšily efektivitu zpracování obilí. S růstem nadproduktu se zvyšovala intenzita meziregionálního obchodu. Typicky obchodovanými komoditami byly obilí, sůl a víno. Centry komerce se staly Mohuč, Dorestad, Saint-Germain-des-Prés, St. Denis při Paříži, Kolín na Rýně, Řezno na Dunaji, skandinávská Birka a Hedeby, anglický York a Londýn. Mezi obchodníky vynikali Frísové, skvělí námořníci (spojujeme s nimi typ lodi koga). Anglie za Alfréda Velikého (871–901) se stala bohatým státem s rozsáhlým obchodem s karolínským impériem i Skandinávií a předním exportérem vlněných oděvů (Findlay a O'Rourke 2007: 82–83).

Britské ostrovy se v období před rozpadem Římské říše nacházely pod intenzivním římským vlivem. Když ale na začátku 5. století legie odešly, následovala invaze Sasů a Anglů z Germánie a Jutů z Dánska. Původní Britoni se stáhli do Walesu a do Francie (Bretaň). V 6. století pak v Anglii existovalo šest soupeřících království. Křesťanské výspy byly zatlačeny do periferií – Irsko se v hlubokém středověku stalo centrem vzdělanosti a písemnictví. Anglosaská království konvertovala ke křesťanství na konci 7. století. Relativní prosperita 8. století byla výsledkem obchodu v Severním moři a na Baltu. Majetek sítě prosperujících klášterů následně přitáhl vikinské útoky (Fleming 1985). V 9. století proto došlo k sérii ničivých nájezdů a následně i dánské invazi. Alfréd Veliký (král Wessexu 871–899) ve složité situaci Dány postupně vytlačil a do roku 1000 byla Anglie unifikována. Sám dánský král přijal křest v roce 965.

Vikinské nájezdy nepochybně narušily hospodářskou aktivitu, ale nezastavily obecný proces postupného vzestupu. Státy západní Evropy se

často pokoušely vykoupit placením tributů ve stříbře. Zde pak docházelo k typickému transferovému jevu mezi nájezdníky a usazenými obyvateli, kdy invaze vynutila platby tributů, které byly následně použity na vyrovnání obchodního deficitu nájezdníků vůči usazeným civilizacím. Vikinské nájezdy proběhly ve dvou krocích. Vpády znamenaly loupení, teror a ničení (např. norské a dánské nájezdy na anglické pobřeží od roku 793). Zastrášily populaci a svou kořistí přilákaly rozsáhlejší invaze. Ty však již místo čisté destrukce a plundrování měly spíše charakter vydírání s cílem dosáhnout tributu či rovnou převzetí správy území (tak jako v Anglii po dánské invazi z roku 860–876). Mancur Olson (podle Findlay a O'Rourke 2007: 86) hovoří o přesunu od konkurenčního k monopolnímu loupení. Vykoupení finanční platbou snížilo čistou ztrátu způsobenou destrukcí, postoupení území nájezdníkům pak vytvořilo ochranný val před dalšími vlnami invazí. Tento fenomén se zdá být univerzálnější, rovněž vyspělá čínská civilizace užívala obdobné taktiky boje barbarů proti barbarům. V Evropě takto vznikla například Normandie. Platí, že usazení nájezdníci obvykle rychle přebírají kulturu a jazyk usazené populace a asimilují. Amalgám tradic usazených západoevropských zemědělských společností s vikinskou divokostí a chytrostí se ukázal jako zajímavý mix při budování národních států v Anglii či Irsku, ale i v jižní Itálii a na Sicílii. Vikingové byli piráti, obchodníci i osadníci a dokázali umně střídat tyto role v závislosti na podmínkách a aktuálních příležitostech.

Diskuse války a obchodu v oblasti Baltu a Severního moře v období 7. až 9. století má pro náš výklad značný význam. Tato oblast je totiž napojena přes řeku Rýn jako tepnu komerce na pás měst vycházející z nejméně urbanizované oblasti tohoto období – ze severní Itálie. Právě do severní části toku Rýna se následně přesunovalo stále více ekonomické aktivity z oblasti Středomoří. Alpské průsmyky se postupně stávaly významnou obchodní branou mezi severní Itálií a severem západní Evropy. Mýtnice umístěné právě v těchto sedlech byly významným zdrojem příjmu pro italská města. Bohatnoucí přístavy Bari a Amalfi byly později nahrazeny Pisou, Benátkami a Janovem. Právě tato města těžila nejvíce z propojení východu a západu Evropy a udržela klíčový význam tohoto nejrozvinutějšího regionu Evropy, a to až do 17. století.

Východní Evropa jako specifická geopolitická oblast

Východní Evropa v námi užitém vymezení zahrnuje oblast dnešního Ruska, Běloruska, Ukrajiny, Balkánu a Srbska. Jedná se historicky o vlivovou zónu Byzance a ortodoxního náboženství. Východní hranice tohoto regionu se posouvala s hranicí usazené zemědělské populace Rusů, na Dálném výcho-

dě je pak jejím rozhraním pás lesů lovců severu a oblastí stepí nomádských pasteveckých kmenů.

První stát v této oblasti založili zřejmě skandinávští Vikingové přilákání kořistí, žoldáckou službou a obchodem (Pritsak 1991). Zformovali malou vojenskou aristokracii ovládající masu slovanských rolníků. Obsadili obchodní stezky mezi Kyjevem a Novgorodem a ovládli obchod mezi Baltem a Černým i Kaspickým mořem. Čelili výpadům nomádských kmenů Pečeněhů, Volžských Bulharů a Chazarů. Slované byli barbary až do pragmatické volby prince Vladimira, který přijal ortodoxní křest v roce 988. Seriózní hrozbu pro Byzantskou říši představoval turkický kmen Bulharů. Jako řada jiných turkických kmenů ovládli Bulhaři slovanské obyvatelstvo a pod vedením chána Kruma v roce 811 dokonce porazili Byzanc. Kulturní vliv vyspělé Byzantské říše však, jako v jiných případech, převládá natolik, že Bulhaři v roce 869 konvertovali. Zhruba kolem roku 1000 tak mělo byzantské impérium již pevně ustavené východní evropské nástupnické státy, zejména Rusko a Bulharsko (Findlay a O'Rourke 2007: 11 a n.).

Propojení východní Evropy se západní prostřednictvím baltské obchodní cesty a napojení této trasy přes síť ruských řek na oblast východního Středomoří bylo do značné míry důsledkem růstu bohatství islámského světa (Bolin 1953, Findlay a O'Rourke 2007: 73–74). Podstatou fungování severní a pak východní pozemní obchodní trasy byla směna otroků a kožešin (jako typického exportu východní Evropy) a železných zbraní (západní Evropy) za luxusní zboží Východu – hedvábí a další látky, ale i koření a stříbro. Vikingové nepronikali do východní Evropy jako nájezdníci. V řídce osídlené a hustě zalesněné krajině se nenacházela lákavá kořist podobná klášterům a sídlům západní Evropy. Bohatství bylo dále na jihu. Za Volhou a Černým mořem v Bagdádu a Dněprem a Černým mořem v Konstantinopoli. Při pronikání k říční síti dosahovali Vikingové přímé kontroly nad slovanskými kmeny, které znamenaly zdroj cenného zboží: otroků a kožešin. Ty získávali buď jako tribut, nebo – pokud přímé podřízení nebylo efektivní – za stříbro a hedvábí. Chazarové a Volžští Bulhaři byli prostředníky tohoto obchodu.

První ruská sídla – Staraja Ladoga, Novgorod či Kyjev – vznikla jako sběrná místa a obchodní stanice pro tento dálkový obchod. *Kyjevská Rus* jako politický útvar byla výsledkem potřeby efektivnější organizace obchodu s Východem a zejména ochrany tohoto zdroje příjmu před nájezdníky ze Střední Asie. Čilý obchod s islámským světem byl pevně navázán v 9. století poté, co kalifát ovládl území Kavkazu vítězstvím ve vleklé válce s Chazary. Ti se nakonec vzdali šamanismu a zvolili si za své náboženství judaismus. *Kyjevská Rus* si následně vynutila na Chazarech vládu nad místními Slované a zmocnila se tím rent z východoevropského obchodu. Ruská elita nepraktikovala zemědělství, ale žila čistě obchodem s otroky a z produkce,

kteřou získávala od Slovanů v rámci mocensky kontrolovaného obchodu (Findlay a O'Rourke 2007: 78–80). Postupně se stejně jako jiní nájezdníci a uzurpátoři ruští Vikingové začlenili do místní populace a asimilovali s ovládaným slovanským obyvatelstvem. Příliv stříbra do západní Evropy – výměnou za reexportované železné zbraně z Francké říše – pomohl monetizovat západoevropskou ekonomiku (příkladem je měnová reforma Karla Velikého v roce 794), a je tak možné tvrdit, že severské kontakty s islámským světem přes Dněpr, Don a Volhu měly v důsledku pozitivní vliv na vývoj Evropy v 9. a 10. století.

Mapa 1. Východní Evropa (10. století) (lokace zmíněné v textu)

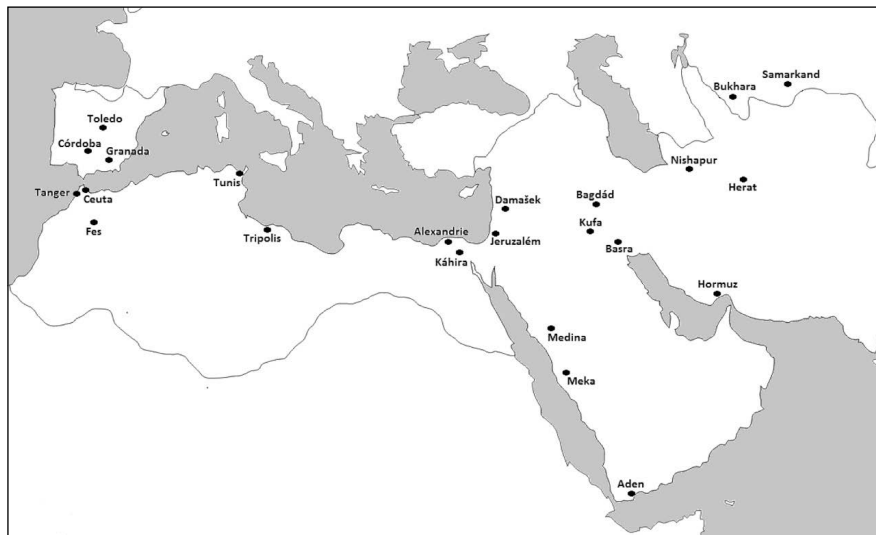
Islámský svět – nástup říše a její zlatý věk

Region, který označujeme za islámský svět, vznikl dobytím historicky a geopoliticky významného území oblasti Blízkého východu (údolí řeky Nil, Levanty, Mezopotámie, Arabský poloostrov), Íránské plošiny (Irák a Írán) a Afghánistánu včetně částí Indického poloostrova. Jedná se o převážně suché území s podílem pouští, avšak s velice úrodnými údolními řek. Nástup islámu v první polovině 7. století a obsazení obrovského regionu od čínské hranice po severní Španělsko patří k největším událostem světových dějin. Došlo tak poprvé k propojení západořímského světa a oblasti Středozemního moře s arabskou a perskou kulturou. Klíčovými unifikacími prvky byly arabský jazyk a islámské náboženství. Arabština se stala jazykem obchodu, práva i administrativy, Středozemní moře pak arabským jezerem (Findlay a O'Rourke 2007: 88) a evropský kontinent zjevnou periferií vyspělé sou sedící civilizace.

V současných historických pracích se klade větší důraz na stimulující funkci arabského světa vůči evropskému regionu, který procházel obdobím středověké transformace do značné míry nezávisle na událostech na Blízkém východě. Pozice periferie však byla zřejmá z podoby dělby práce odrážející se v mezinárodním obchodu. V období zlatého věku islámu (9.–10. století) šlo o směnu pokročilých zpracovaných a luxusních výrobků islámského světa za evropské exporty náročné na suroviny a pracovní sílu. Zvláštní pozici pak zastávala komodita náročná na práci nejvíce ze všech – otroci (Gordon 1989). Právě otroci představovali po několik set let nejvýznamnější export Evropy do islámského světa. Tento obchod mohl v některých oblastech způsobit v Evropě holandskou nemoc, kdy lukrativní vývoz takového „přírodního zdroje“ vytlačoval průmyslové produkce. Naopak v Egyptě (typické destinaci evropského exportu) bylo možné sledovat pokles zemědělské výroby a postupnou industrializaci této části islámského světa. Šlo mimo jiné o projev dělby práce mezi Egyptem – jako vyspělejším partnerem orientovaným na přidanou hodnotu – a zaostalejší Evropou, exportující především své přírodní zdroje (Findlay a O'Rourke 2007: 89).

Zatímco *arabská kultura a správa* měly spíše kmenový charakter, dobytím perského Íránu a byzantských území došlo k jejich propojení s tradicí centralizované administrativy a státnictví (Donner 1981: 20 a n.). Tak jako křesťané ovlivnili Germány a Slovy, islám změnil turkické kmeny centrální Asie. Ty pak postupně přebraly vojenské funkce islámských států. Hranice své expanze islámský svět dosáhl vítězstvím nad Číňany v bitvě na řece Talas v roce 751, dobytím většiny Španělska mezi lety 711–714 a vpádem do jižní Francie zastaveným porážkou u Poitiers v roce 732.

Mapa 2. Islámský svět – politická a hospodářská centra (10. století)

Tak obrovskou říši nebylo možné ovládat jednotnou administrativou z hlavního města Damašku (hlavní město říše 661–750). Typické by bylo rozptřeni arabské vládnoucí elity mezi lokální populaci obsazeného území za účelem individuálního získávání prostředků výběrem daní. To by však zřejmě skončilo absorpcí Arabů do místních populací, tak jako se to stalo jiným dobyvatelům (Vikingům, Normanům, Rusům). Kalif Umar (634–644) se však rozhodl pro jiné řešení. To lze chápat jako další příspěvek do evolučního procesu, v němž se jednotlivá řešení problému reprodukce politických celků prosazují na základě efektivity v závislosti na různých charakteristikách politických a ekonomických institucí, které v daném případě převažují. Přijatým řešením byla v tomto případě koncentrace Arabů do opevněných měst vydržovaných z grantů z centrální pokladny, do které proudily veškeré daně (Findlay a O'Rourke 2007: 17). Muslimové byli osvobozeni od většiny daní, což byla jasná pobídka ke konverzi obyvatelstva. Arabové si tak udrželi svou kulturu a jazyk, ty naopak přejímalo ovládnuté obyvatelstvo. Potenciální nevýhodou takového zřízení bylo nebezpečí, že se arabská válečnická aristokracie kromě období tažení stane populací rentiérů s obvyklými důsledky sociální sklerózy. Takové nebezpečí pak bylo dále posíleno skutečností, že klíčovou vojenskou funkci přebíraly postupně speciální válečné kasty – nejčastěji otroci z turkických kmenů. Systém postavený na platbě daní do centrální pokladny mohl fungovat díky tomu, že ekonomika klíčových hospodářských oblastí Byzance a Persie byla monetizovaná. V roce 690 provedl kalif Malik reformu, kdy byzantský zlatý

solid a perskou stříbrnou drachmu nahradil bimetalickou soustavou zlatého dináru a stříbrného dirhamu v poměru hodnoty kovů 1 : 14 (Findlay a O'Rourke 2007: 48–49). Islámský svět byl systémem urbánních ostrovů propojených mezi sebou obchodními cestami. Dálkový obchod tak hrál vedle lokálních komoditních a řemeslných trhů důležitou roli. Pohybu zboží i výrobních faktorů napomáhalo všeobecně akceptované platidlo ražené z drahých kovů ze západní Afriky (zlato) a Íránu (stříbro). Muslimy ražené peníze se logicky používaly také v meziregionálním obchodě a byly velmi oblíbené v křesťanském světě.

Za centrum víry islámské říše je třeba považovat Mekku a Medinu na Arabském poloostrově, hlavní hospodářská centra však ležela jinde. Hlavním městem říše byl Damašek (během vlády dynastie Umajjovců 662–750) a následně Bagdád (dynastie Abbásidů 750–1258). Populace těchto měst dosahovala půl milionu (Damašek), ale i milionu obyvatel (Bagdád mezi lety 932 a 1200) (Chandler 1987). Stejně jako v případě Říma bylo udržení takto velikých sídel bez doplnění místního obchodu dodávkami ze vzdálených oblastí nemyslitelné.

Politickou kontrolou Rudého moře a Perského zálivu muslimové udržovali přímý kontakt s jižní a potažmo jihovýchodní Asií. Námořní cesta přes Indický oceán se stala hlavní obchodní tepnou pro dálkový obchod s luxusním zbožím. Asijské zboží pak zprostředkovávali Evropanům, z čehož získávali významné renty. Poplatky a daně z lukrativního dálkového obchodu tvořily pro islámský svět významnou část příjmu. Většina velkých měst logicky vznikala na významných obchodních křižovatkách. Bagdádem procházel obchod ze Středozemního moře a Sýrie k Perskému zálivu a dále do Indie a jihovýchodní Asie, opačným směrem pak proudily asijské exporty. Mezi Eufratem a Tigridem (spojenými velkým kanálem) byly pěstovány nové plodiny z Indie – bavlna, ale i rýže a cukrová třtina. Dalšími významnými městy byla opevněná vojenská sídla Kufa a Basra s populací dosahující až 200 000 obyvatel (Ashtor 1976: 89).

Velká města Íránu a Střední Asie byla většinou stanicemi na velkých karavanových stezkách. Mezi největší patřily Samarkand a Nishapur s populací až 500 000 obyvatel. Kromě obchodu produkovala žádaný papír (který již od 10. století postupně nahrazoval pergamen), hedvábí a bavlněné látky. Většina obchodu byla realizována domácí íránskou populací. Města měla obvykle dualistickou strukturu – arabský vojenský rabat s mešitou a trhem byl připojen k původnímu perskému sídlu (Findlay a O'Rourke 2007: 52). Města byla budována v blízkosti oáz, zemědělství těžilo z důmyslných zavlažovacích systémů, budovány byly tradiční okrasné zahrady. Muslimové vynikali v zahradnictví a intenzivním zemědělství, mnoho z technických vynálezů umožňujících zásadní zvýšení produktivity zemědělství v zemích západní

Evropy – zejména tam, kde nebyl dostatek úrodné půdy – pocházelo z Persie (Decker 2009). Je pochopitelné, že tato centra obchodu a řemesel byla oblíbeným cílem nomádských nájezdů. Sídla tak byla obehnaná hradbami a opevněním, obvykle byly přítomné armády sestávající z bojovníků turkického původu.

Tabulka 1.4. Hlavní dynastie islámského světa

Kalifát/vláda	Období
život Muhammada	570–632
Kalifát Rashidum	632–661
Umajjovský kalifát	662–750, ve Španělsku do 1031
Abbásidský kalifát	750–1258
• vláda Fátimovců v Egyptě	909–1171
• vláda Almorávidů (Berbeři) v Maroku a Španělsku	1040–1130
• vláda Almohadovů (Berbeři) v severní Africe a Španělsku	1130–1269
• vláda Ajjúbovců v Egyptě a Levantě	1171–1258
• vláda mameluků v Egyptě	1259–1517
Otomanský kalifát	1299–1924

Tauer 2006

V roce 750 byl *Umajjovský kalifát* svržen *sunitskými Abbásidy*. Kmenové arabské společenství bylo nahrazeno více formálním a byrokratickým systémem blízkým sasánovské Perské říši. V této souvislosti došlo k akceleraci ekonomické aktivity, přičemž byl oslaben důraz na vojenství. Civilní a vojenské vedení bylo striktně odděleno. V novém modelu armády měli klíčovou roli převážně turečtí gulamové (strážci), kterým bylo povoleno získat půdu a byly jim udělovány i komerční koncese. Tato profesionální armáda měla za úkol nahradit původní arabskou milici a íránské vojáky mobilizované v případě potřeby.

Od 10. století bylo ale možné pozorovat narůstání problémů se zajištěním dostatečných příjmů na udržení integrity státu. Kalifát se postupně dostal pod ochranu íránských kmenových válečníků (Bujidové) a vytváří se zde jistá forma feudalismu. Nerovnováha mezi požadavky armády a schopností ekonomiky generovat dostatečné příjmy vedla k postupnému oslabování říše, kterého v 11. století využili seldžučtí Turci. Už v 9. století se ale objevily nezávislé dynastie v severní Africe, východní Írán a další pohraniční státy byly na kalifátu závislé jen formálně. Zásadním momentem bylo osamostatnění Egypta v roce 868.

Nejvýznamnější mezi rivalskými dynastiemi byli *Fátimovci*. Jako šíité považovali Abbásovce za uzurpátory, a vyhlásili proto vlastní kalifát (Find-

lay a O'Rourke 2007: 23). Egypt dobyli v roce 969 (zde založili Káhiru, nové sídelní město šíitského kalifa), v roce 1000 již drželi severní Afriku, Arabský poloostrov, jižní Sýrii (včetně Damašku), Palestinu (včetně Jeruzaléma). Údolí Nilu v Egyptě bylo zdrojem obilí pro Řím i Byzanci. Egypt byl tradičně důležitou hospodářskou oblastí již od antických dob. Hospodářsky a historicky velmi významným fenoménem byla instituce egyptského ročního obilného tributu, který byl dříve odváděn do Říma, pak Konstantinopole a nakonec arabské říši. Během fátimovské vlády v Egyptě zůstal zde a umožňoval místo tradičního soustředění produkčních kapacit na produkci potravin výraznější prohloubení dělní práce. Produkoval se tak len a cukrová třtina. V obou případech se jednalo o významné suroviny pro zpracovatelská odvětví. Rafinování cukru lze považovat v dané době za kapitálově náročnou produkci. Lněné látky se pak staly hlavním vývozním artiklem do Středozevního moře a Číny. Průmyslově (ve smyslu systematického zpracování surovin ve výrobky za účelem jejich umístění na trh – nejde o tovární průmyslovou produkci, o jaké hovoříme ve třetí části) byl vyráběn také papír a bavlna. Bavlna byla spolu s kamencem významnou surovinou pro expandující textilní průmysl italských měst. Ta platila dodávkami vlněného oblečení, ale hlavně stříbrem, které bylo z Egypta z velké části následně reexportováno do Asie za koření (Findlay a O'Rourke 2007: 56 a n.). Poté, co kontrolu nad Egyptem získali Fátimovci, odklonili trh s kořením z Perského zálivu do Rudého moře a získali tak nejvýznamnější monopol středověkého světa.

O zisky z tohoto obchodu se pak dělili s italskými městskými státy, jejichž význam dále rostl. Klíčovým obchodním centrem se tak stala Káhira a především Alexandrie, kde byly vybudovány dva přístavy s potřebnou infrastrukturou: křesťanský a muslimský. To lze považovat nepochybně za důkaz značného důrazu na obchod, který se projevoval pragmatickým přístupem k ostatním etnikům a kulturám. Koptové a Židé získali vysoké pozice v administrativě i jako finanční poradci. Značná byla v Egyptě tohoto období svoboda podnikání v obchodu a průmyslu (Brett 2001: 33 a n.). Nízká byla cla a volný pohyb byl umožněn zboží, pracovní síle i kapitálu. Stát nenarušoval aktivity obchodníků bez ohledu na jejich původ a náboženství – hlavním důvodem byla skutečnost, že daně a poplatky z obchodu byly významnou součástí jeho příjmů. Zároveň se však říše nevyhnula vysoké míře klientelismu (členové dvora a královská rodina drželi privilegia jako právo přednostního nákupu či osvobození od daní), systém tak vyhovoval zejména privilegovaným obchodníkům, kteří byli připraveni za udržení své pozice platit (Ashtor 1976). Přestože lze hovořit o prostředí značných ekonomických svobod, jednalo se o svobodu obchodníků usilujících o získání rent. Takové prostředí můžeme považovat za do značné míry

soutěživé a podporující invenci a hospodářskou aktivitu, ale zároveň jde o systém ignorující zájmy pracovníků a širších vrstev populace. Z ekonomiky tohoto typu, i když se jednalo o ve své době vyspělé hospodářství se značným prostorem pro podnikání, však hospodářství založené na efektivní produkci zboží pro širokou spotřebu vzniknout nemohlo.

Významným přístavem Fátimovců byl rovněž Tunis, centrum středomořského obchodu. Sem proudilo zlato a další zboží ze západní Afriky a rovněž otroci. Jednalo se o jeden z nejméně úspěšných obchodů s obrovskou tradicí. Fátimovci zlato zdanili, z části razili dináry a pak jej exportovali do Španělska, na Sicílii a do Itálie. Obchod s otroky z Afriky na Blízký východ fungoval již od nepaměti. Pozoruhodné je, že černí Afričané, ať svobodní, či otroci, nevytvářeli v islámském světě uzavřené komunity. Z dnešního pohledu tak jde zřejmě o další indicii sociální tolerance islámu.

Odvrácenou stránkou hospodářského rozmachu, výnosného obchodu a industrializace v egyptském jádru Fatimidské říše bylo zanedbávání zemědělské infrastruktury, v této oblasti značně nákladné vzhledem k potřebě veřejných investic do systému závlah. Daně ze zemědělské produkce v Egyptě tradičně tvořily základ příjmů pokladny a nemohly být snadno nahrazeny příjmy z obchodu, zvláště pak při obrovských výdajích na armádu, ale i veřejné stavby (knihovny, přístavy, závlahovou infrastrukturu). Populace Káhiry dosáhla v roce 1350 asi 500–600 tisíc obyvatel. Stálá armáda v Egyptě pak měla kolem 60 tisíc Turků, Namibijců a Súdánčů (Petry 1998: 868 a n.). Když v 11. století přišly první vojenské nezdary, bylo zřejmé, že sen o univerzální šíitské říši nebude realizován.

V roce 711 začalo arabské pronikání do *Španělska*, jež bylo během tří let prakticky obsazeno. Vznikl zde bohatý arabský stát. Jeho základem bylo zejména rozvinuté zemědělství, propojující indické, římské a perské znalosti, technologie a tradice s arabskými (Glick 1994: 977). V 9. století se zřejmě jednalo o nejvyspělejší zemědělskou produkci na světě, s podzemními závlahami, vodními pumpami a kultivací řady nových plodin (bavlny, banánů, rýže, cukrové třtiny, později citrusů a datlí). Původní otrokářské plantáže Říma a Vizigótů byly nahrazeny systémem nájemních farem, ze kterých byly získávány renty. Tento systém byl značně flexibilnější a životní úroveň farmářů byla jednoznačně vyšší než před arabským vpádem (Findlay a O'Rourke 2007: 58–59). Většina farmářů postupně konvertovala k islámu. Křesťané měli povoleno praktikovat vlastní náboženství za předpokladu, že platili daně. Islámská populace, která přišla na Pyrenejský poloostrov, byla tvořena arabskou elitou – pozemkovou aristokracií většinou usazenou ve městech – a početnějšími Berbery, kteří se živili zejména pastvou ovcí. Malé, ale významné židovské komunity se dařilo hrát roli mediátora mezi muslimy a křesťany. Postavení Židů bylo v muslimských říších jak známo

výrazně lepší než pod vládou křesťanů. Rozvíjel se i průmysl a hornictví. Původní dovozy hedvábí, lněných a vlněných látek tak byly do značné míry nahrazeny domácí produkcí. Islámský stát se stal naopak exportérem vlny a vlněných látek. Tato bohatá země s efektivní a centralizovanou byrokracií se sídlem v Córdobě dosáhla svého vrcholu v 10. století. Islámský stát ve Španělsku se dokonce prohlásil za samostatný kalifát (756–1031). Křesťanskými královstvími na severu byl považován za eldorádo a jeho bohatství přispělo jako dodatečná motivace k náboženskému zápalu reconquisty (Findlay a O'Rourke 2007: 60). Zároveň však v muslimské říši narůstaly vnitřní etnické problémy mezi Araby a Berbery. To spolu s rostoucím tlakem křesťanů ze severu představovalo značné ohrožení prosperity státu (Lowney 2005: 40).

Islámský svět se tak od 11. století ocitl v kritickém bodě. Abbásidové na východě ztráceli moc ve prospěch Íránců a seldžuckých Turků. Stát v Córdobě se ocitl pod vnějším i vnitřním tlakem. Ve stejné době dochází ke křížovým výpravám. Také fátimovský stát v severní Africe postupně dezintegroval pod tlakem beduínských revolt, války s Byzancí a nájezdů křížáků. Etnické rivality se projeví i ve vlastní armádě fátimovské říše. To vedlo až k převratu ze strany Kurda Saladina v roce 1171.

Tento geniální velitel následně porazil křížáky v rozhodujícím střetnutí u Hatína 1187 a založil v Egyptě vlastní ajjúbovskou dynastii. Největším rizikem pro tento režim ale bylo zatížení zemědělství daňovou povinností za účelem vydržování obrovské armády, kterou tento hospodářský sektor se stagnující produktivitou nedokázal unést.

V roce 1250 navíc provedli otročtí vojáci *mameluci* v zemi převrat. Nově založený mamelucký režim se pak dokázal udržet až do 16. století. Mameluci byli jednogenerační vojenská aristokracie. Aby byli považováni za mameluky, museli být vojáci narozeni jako otroci (obvykle turkického nebo jihoslovanského původu) a prodáni do Egypta. Po intenzivním výcviku se stali základem elitní armády (Abu-Lughod 1991: 121 a n.). Jako její příslušníci získávali renty z nedědičného léna – nejednalo se tak o feudální systém v evropském smyslu. Tento vysoce efektivní centralizovaný stát se opíral o pevný vojenský systém, civilní byrokracii koptů a islámské náboženství arabských teologů. Hlavním úspěchem mameluckého režimu je vítězství nad Mongoly u Ain Jalut v Palestině v roce 1260. Z hlediska islámu pak také definitivní vytačení křížáků z Blízkého východu. Po pádu Bagdádu do rukou Mongolů v roce 1258 přesídlil abbásidský kalif do Káhiry, která se tak stala hlavním městem islámského světa. Tím byla posílena legitimita mameluckého sultána a mameluci tak mohou být právem považováni za zachránce islámského světa (Findlay a O'Rourke 2007: 92).